

ISTEN HÁZA KÜSZÖBÉN

TANULMÁNYOK A BIBLIAMÚZEUM
ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁSÁHOZ

Pál apostol levelei

https://doi.org/10.51183/RGY_BM_Balla

Pál apostol 13 levele olvasható az Újszövetségben¹. Az ókorban általában a levelek elején szerepelt a levél küldőjének neve, ennek a szokásnak megfelelően mind a 13 levél elején szerepel Pál neve, több levélben még a levél közben más helyen is utal magára, így: „én, Pál” (pl. Gal 5,2; Ef 3,1). A leveleket görög nyelven írta. A kor szokásainak abban is megfelelt, hogy leveleit gyakran egy írnoknak diktálta (Róm 16,22), és a végén saját keze írásával hitelesítette (1Kor 16,21; Kol 4,18; 2Thessz 3,17). Levelei többségét gyülekezeteknek írta, de van néhány levele, amelyet konkrét személynek címzett, bár ezeket is bizonyára e személyeken keresztül az ott lévő gyülekezetnek is küldte (1-2Tim, Tit, Filem). A kutatók egy része felveti, hogy egyes leveleit talán Pál apostol egy tanítványa írta², de tudományos igényességgel is elfogadjuk az ógyházi hagyományt, mely mind a 13 levelet Pál apostol leveleként tartotta számon³.

A kutatók egy része felveti, hogy egyes leveleit talán Pál apostol egy tanítványa írta, de tudományos igényességgel is elfogadjuk az ógyházi hagyományt, mely mind a 13 levelet Pál apostol leveleként tartotta számon.

Pál apostol életének néhány főbb eseménye

Nem tudjuk, hogy Pál pontosan melyik évben született, de valószínűleg kevéssel lehetett fiatalabb Jézus Urunknál, mert fiatalemberként jelen volt István vértanú megkövezésénél (ApCsel 7,58). Ugyanígy nem tudjuk pontosan halála évét sem, de nagy valószínűséggel Kr. u. 64 és 67 között szenvedett mártírhalált

1 Az ókorban létezett olyan hagyomány, amely szerint a Zsidókhoz írt levél szerzője is Pál apostol volt (lásd pl. Trobisch, 29–32, 43–45, 69–70), de egyrészt magában a levélben nem szerepel Pál apostol neve, másrészt már az ókorban is sok bizonytalanság merült fel e levél szerzőségével kapcsolatban (Balla 2008, 253). A levél származhatott Pál apostol munkatársi köréből, azonban itt most csak azokkal a levelekkel foglalkozunk, amelyekben Pál apostol megnevezi magát mint a levél íróját, küldőjét. Megjegyezzük, hogy az Újszövetségben található 13 páli levél között több is van, amelyben Pál apostol munkatársai is szerepelnek mint társküldők (pl. 1Kor 1,1; 2Kor 1,1), azonban ezeket is Pál leveleinek tekintette már az ógyházi hagyomány is.

2 Lásd pl. Schnelle, 52: „deuteropáli”, azaz másodlagosan páli leveleknek tartja a következő leveleket: Ef, Kol, 2Thessz, 1-2Tim, Tit. Ugyanezt a megnevezést használja e levelekre Gerd Theissen (86–91. o.). E levelek páli szerzősége mellett érvel Jacob Thiessen 2016-ban megjelent részletes tanulmánykötete fő fejezeteiben (átfogó jelleggel külön is a bevezető fejezetben: „Prolegomena”, 13–34. o.).

3 Lásd pl. Carson – Moo, 347, 351–585; Balla 2008, 190–250; Schreiner, 9–10

Pál apostol, mozaik, Szent Barnabás templom, 19. század vége, London

Esemény	Valószínű időpont
Pál megtérése	Kr. u. 34-35 (vagy korábban)
Szolgálat Damaszkuszban és Arábiában	35-37
Első út Jeruzsálemben	37
Szolgálat Tarzusban és Kilikiában	37-45
Éhínség miatti út Jeruzsálemben	45, 46 vagy 47
Első missziói út	46-47 vagy 47-48
Apostoli zsinat	48 vagy 49
Második missziói út	48 vagy 49-51
Harmadik missziói út	52-57
Cézarei fogság	57-59
Út Rómába	59-60
Római fogság	60-62
Szolgálat keleten	62-64
Pál halála (második római fogságában)	64-65

Rómában, Nero császár foglyaként. Pál élete főbb eseményeit így foglalhatjuk össze (jelezve, hogy vannak olyan események, amelyeknél egy-két évnnyi eltérés lehetőségét is nyitva kell hagynunk):⁴

Ezen életrajzi keretekben kell elhelyeznünk Pál apostol leveleit. Némely levél esetében a kutatók véleménye jelentősen eltér a levél keletkezési ideje tekintetében. Ezért a továbbiakban nem a levelek feltételezett keletkezési sorrendjében, hanem az Újszövetségben található sorrendjükben ismertetjük röviden Pál leveleinek keletkezési körülményeit.

⁴ Az események és az évszámok forrása: Carson – Moo, 366 (lásd még: Balla 2008, 189–190); helyenként egy-két évnnyi eltéréssel hasonló táblázatot ad meg: Cseri, 10 és Schnelle, 46.

A gyülekezeteknek címzett levelek

Pál levele a rómaiakhoz (Róm) az apostol leghosszabb levele. Valószínűleg Korinthusból írta, mert a kenkhreai gyülekezet egy szolgáját, Fébét is figyelmükbe ajánlja a levél végén (Róm 16,1), és Kenkhrea volt Korinthus egyik közeli kikötője. A levél keletkezésének ideje Kr. u. 57 tája lehetett (itt is plusz-mínusz egy-két év eltérés lehetséges a páli életrajznál fentebb jelzettek szerint), az ApCsel 20,2–3-ban említett három hónapos görögországi tartózkodása alatt írhatta az apostol, harmadik missziói útja során.⁵ A római gyülekezetet nem Pál alapította, ezért a megigazulásról (Róm 1–4), az abból fakadó keresztyén életről (Róm 12–15) és Isten üdvtervéről szóló tanításait (Róm 9–11) részletesen összefoglalja e levélben, amelyet előre elküldött, amikor készült hozzájuk utazni (1,8–13; 15,22–29).

Az apostol valószínűleg több levelet is írt a korinthusi gyülekezetnek (és Akhája gyülekezeteinek: 2Kor 1,1), ezek közül kettőt őrzött meg az anyaszentegyház az Újszövetség kanonikus gyűjteményében (1-2Kor). E két levélen kívüli, nem fennmaradt levelekre utalhat az 1Kor 5,9-ben és 2Kor 2,4-ben. Pál apostol alapította a korinthusi gyülekezetet (1Kor 3,6; 4,15), és mintegy másfél évet töltött a városban (ApCsel 18,11). Pált a vádlói Gallió, Akhája provincia helytartója elé vitték, aki azonban nem kívánt bíró lenni az ügyben (ApCsel 18,12–17). Ásatások során megtalálták a törvényszék (*béma*) helyét, egy nagy, lapos kőfelületet az ókori Korinthusban, ahol Pál is járhatott – ma is látogatható, múzeumi területen található⁶. Az első korinthusi levélben az apostol a gyülekezet sok bűnét meg kell hogy feddje (1Kor 1–8), mindezt a szeretet légkörében (1Kor 13), a Krisztushoz visszavezetésük érdekében teszi, erősítve a feltámadás-hitüket is (15. fejezet). E levelet Efezusban, Kr. u. 55-ben írhatta, és a második levelet ezután egy éven belül, Makedóniában.⁷ A második korinthusi levélben olvashatunk többek között az ó (rég) szövegség és az új szövegség kapcsolatáról (3. fejezet) és az apostol Krisztusért vállalt szenvedéseiről is (11. fejezet).

A galáciabeliekhez írt levél lehet Pál apostol legkorábban írt levele (Gal). Első missziói útján alapított itt keresztyén gyülekezeteket (ApCsel 13–14), és valószínűleg még az ún. Apostoli zsinat előtt (mely gyűlésről az ApCsel 15-ben olvashatunk) megírta „Galácia gyülekezeteinek” ezt a levelet (Gal 1,2). A kutatók egy része szerint az apostol az ókori Ancyra (mai Ankara)

5 Lásd pl. Carson–Moo, 391; Mauerhofer, II/112. Cseri Kálmán szerint a keletkezés ideje: „56 eleje” (58. o. – itt minden páli levélhez található keletkezési dátumra javaslatot Cseri Kálmántól).

6 Lásd pl. Seubert–Thiessen, 86, akik szerint Kr. u. 50 ősze és 52 tavasza között tartózkodhatott Pál Korinthusban (90. o.). Gallió nevét egy ókori feliraton is megtalálták (lásd pl. Schnelle, 34).

7 Schnelle 1Kor keletkezését Kr. u. 55 tavaszára datálja (77. o.), 2Kor keletkezését pedig Kr. u. 55 késő őszeré (97. o.); ugyanezen évben húsvét előttre illetve őszeré datálja e két levelet Cseri Kálmán is (58. o.).

TÉRKÉP AZ APOSTOLI IRATOKHOZ

Kru. I. század

környékén élő galata népcsoportnak írta e levelet, és sok bibliai térképen az apostol második és harmadik missziói útjának vonala is kitérőt tesz Ancyra felé, északi irányba.⁸ Azonban jó érvek hozhatók fel amellet, hogy az apostol e levéllel az általa alapított gyülekezeteket szólította meg Galácia provincia déli részén (pl. piszidiai Antiókhában, Pergében, Ikóniumban, Lisztrában; ApCsel 13,1.13; 14,1.8.21.24–26).⁹ A levélben az apostol sok érvet hoz fel amellet, hogy a Krisztusban elnyert megváltás mellé semmilyen ószövetségi rituális szabályt, törvényt nem lehet odatenni az üdvösség feltételéül, hiába akarják erre rávenni őket az apostol távozása után odaérkező tévtanítók, „zavarkeltők” (Gal 1,6–7; 2,20–21; 6,12–15). Az apostol valószínűleg azért nem utal az ezt a kérdést tisztázó Apostoli zsinat döntésére (ApCsel 15,20.23–29), mert még ezen gyűlés előtt megírta levelét a galáciabelieknek.¹⁰ A levél keletkezési helyére nem utal maga a levél; egyes kutatók azt feltételezik, hogy az apostol vagy Antiókhában írta, vagy akár útközben az Antiókhából Jeruzsálembe vezető útján.¹¹

Az efezusbeliékhöz írt levélben (Ef) kevés a konkrét, személyes utalás, ezért talán nemcsak ennek az egy nagyvárosi gyülekezetnek szánta Pál apos-

⁸ Az ún. „észak-galata” elmélethez lásd pl.: Schnelle, 119–121. Megjegyezzük, hogy az ApCsel 16,6 és 18,23 nemcsak úgy magyarázható, hogy az apostol járt volna az Ancyra környéki területeken, hanem e versek utalhatnak arra, hogy Pál a Frígiához közeli, „fríg-galata” területeken járt, Galácia provincia déli, dél-nyugati részén (lásd pl. Carson–Moo, 452, 454).

⁹ Lásd pl. Balla 2009, XXXII–XL.

¹⁰ Lásd pl. Carson–Moo, 457–458, akik így akár Kr. u. 48-as keletkezést is el tudnak képzelni. Lásd még: Mauerhofer II/43, aki Kr. u. „48/49” éveket adja meg lehetséges keletkezési időnek; ugyanígy: Balla 2009, XXXIX–XL.

¹¹ Lásd pl. Mauerhofer II/44.

tol, hanem e gyülekezetből kisugárzóan Kis-Ázsia több gyülekezetének is. A kutatók egy része el tudja képzelni, hogy eredetileg egyfajta körlevél lehetett.¹² Emelkedett stílusban tanít az egyház egységéről (2,14–22) és a lelki fegyverzetről (6,13–17). Fogságból írt levél (3,1; 4,1; 6,20), ez az ApCsel 28-ban elbeszélte római fogság lehetett. A levél keletkezési ideje: Kr. u. 60 körül.

A filippibeliekhez írt levél (Fil) is fogságból írt levél (1,7.12–17), amelynek ennek ellenére az öröm az alaphangja (3,1; 4,1.4). Az apostol reménykedik abban, hogy kiszabadul e fogságából (1,25–26; 2,24), ezért ez a levél is az ApCsel 28-ban említett római fogságban keletkezhetett, Kr. u. 60–62 között. A levél szerint Róma és Filippi között többször is oda-vissza utaztak hírt vivő testvérek (2,25–30), ezért inkább e két éves fogság második fele lehetett a keletkezés ideje. Az apostol himnikusan szárnyaló részben szól Jézus Krisztusnak az emberekért vállalt alázatáról, kereszthaláláról és feltámadásáról (2,5–11). Az apostol a második missziói útján alapította a gyülekezetet (ApCsel 16,11–40), és áldozatkész, testvéri szeretetkapcsolat fűzte őket össze (Fil 1,3–11; 4,1.10–20).

A kolossébeliekhez írt levél (Kol) tartalma több ponton is hasonlít az efezusbéliekhez írt levélhez, ilyen hasonlóság például a gyülekezet egyes köreinek, csoportjainak címzett ún. „házitáblák” (Kol 3,18–4,1; vö. Ef 5,21–6,9). Ez a levél is az apostol (első) római fogságában születhetett (Kol 4,3.10.18).¹³ Jézus Krisztusnak a földi élete előtti, már a teremtésben részt vevő munkájáról (1,15–20) himnikus részletben tesz bizonyosságot az apostol, és emelkedett hangon szól Jézusnak az egész világ feletti uralmáról is (2,9–15). Fontos kérése az apostolnak, hogy e levelet ne csak Kolossében, hanem a laodiceai gyülekezetben is olvassák fel (4,16). Az apostol szándéka szerint ez olyan levél, amely konkrét tévtanítások ellen védi és erősíti a gyülekezet (pl. Kol 2,1–23),¹⁴ ezért más gyülekezeteket is építhet (lásd még pl. 1Kor 7,17). Ebből is láthatjuk, hogy az apostoli levelek a legkorábbi időktől kezdve sok gyülekezet életét vezették, és a kánonba kerülve ezt a hatást fejtik ki a mai napig is az egész világon.

Pál apostol a második missziói útján járt Thesszalonikában, ahol ő alapította a keresztyén gyülekezetet (ApCsel 17,1–9). Üldöztetés miatt nem

A filippibeliekhez írt levél (Fil) is fogságból írt levél (1,7.12–17), amelynek ennek ellenére az öröm az alaphangja

Filippi romjai, Görögország, fényképezte Füle Tamás

¹² Így pl. Carson–Moo, 481–482.

¹³ Carson–Moo, 514. Carson és Moo megjegyzi, hogy a két levél (Ef, Kol) közül „a legtöbb teológus szerint az Efezusi levél a későbbi” (482. o.). Szerintük a Kolossé-levél legkésőbb Kr. u. 61-ben keletkezhetett, mert ekkortájt Kolossét lerombolta egy földrengés (514. o.).

¹⁴ A Kolossében felmerült tévtanításokhoz lásd pl. Schreiner, 27.

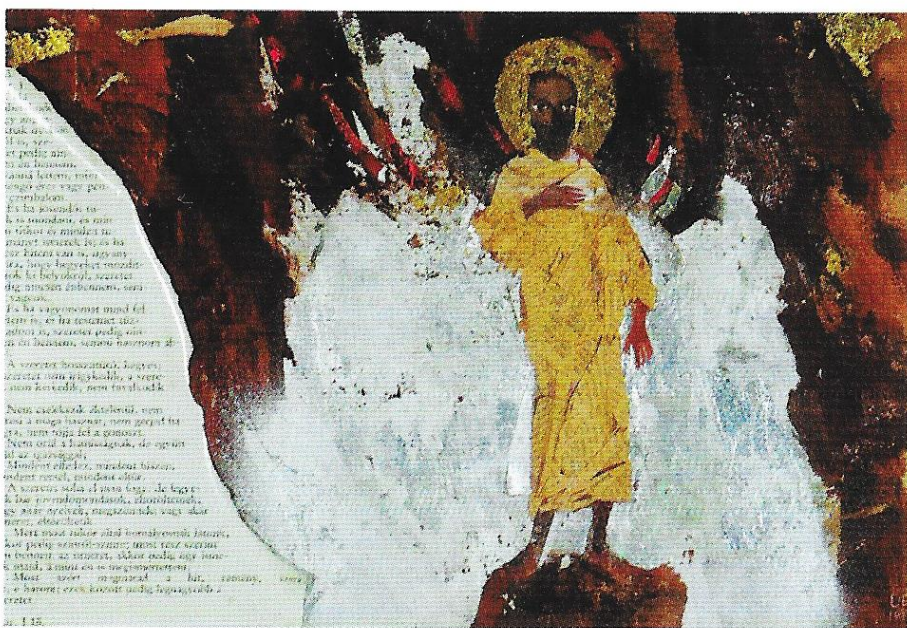
maradhatott sokáig a városban, de hallott a gyülekezetet ért üldözésről is, és mivel szíven viselte a sorsukat, valószínűleg nem sokkal távozása után, Kr. u. 50-ben vagy 51-ben írhatta nekik az első levelét (1Thessz), és szintén nem sokkal ezután a második levelét (2Thessz) – talán mindkettőt Korinthusból.¹⁵ A levelek biztatnak Krisztus visszajövetelének várására (1Thessz 4,13–18; 2Thessz 2,1–12), de arra is, hogy a gyülekezeti tagok munkálkodva (és ne tétlenül) várják Urukat (1Thessz 5,1–14; 2Thessz 3,6–15).

A gyülekezetek vezetőinek címzett levelek

Bár Pál apostol „magánszemélyeknek” is címzett leveleket, azonban ezek gyülekezetek vezetőinek szólnak, és így a vezetőn keresztül az egész gyülekezetre is hatottak. Ezek is apostoli levelek, így az egyház hitét, életét vezető, irányító üzeneteket is tartalmaztak, ezért is kerültek be a kánonba. Négy ilyen levél van az Újszövetségben, ezekből hármat a részben hasonló tartalmuk miatt gyakran együtt említenek a mai teológiai szakirodalomban „pásztori levelek” gyűjtőfogalommal (1-2Tim és Tit). A negyedik levél: a Filemonhoz írt levél (Filem) pedig a tartalma alapján kapcsolódik a Kolossébeliekhez írt levélhez.

A pásztori levelek sok személyes részletet tartalmaznak, amelynek nincs párhuzama az apostolok cselekedeteiről írott könyvben. A kutatók jelentős

része szerint Pál apostol kiszabadult az ApCsel 28,16–31 szakaszban elbeszélte (első) római fogságából, és e levelek közül a Timóteushoz írt első levél és a Tituszhoz írt levél az újabb apostoli missziói működése során keletkezett, a Timóteushoz írt második levél pedig Pál apostol újabb római fogságában született, amelyből már nem is szabadult ki.¹⁶ Mindhárom levél tartalmaz apostoli útmutatást arról,

Udvardi Erzsébet, Pál apostol, 1970, magántulajdon

hogy milyenek legyenek a tanító vezetők és a tisztségviselők a gyülekezetekben (pl. 1Tim 3,1–13; 4,12–16; 5,17–20; 2Tim 1,8–14; 2,1–7; 4,1–5; Tit 1,5–9; 2,1–8).

A Timóteushoz írt két levél címzettje az apostol fiatal munkatársa (lásd pl. ApCsel 16,1–3; 1Kor 4,17; 16,10; 2Kor 1,1.19), aki Efezusban lett a keresztény gyülekezet vezetője (1Tim 1,3). A Timóteushoz írt első levél nem

15 Lásd pl. Balla 2008, 237.

16 Lásd pl. Mauerhofer II/180–183, 187.

Milétosz, Törökország, fényképezte: Füle Tamás

utal arra, hogy Pál apostol fogságban lenne, ezért a kutatók szerint az első római fogságából kiszabadulva, újabb missziói útjai során írhatta az apostol e levelet Kr. u. 62–64 között.¹⁷ A Timóteushoz írt második levelet (2Tim) fogságból írta, sőt ekkor már nem számolt a kiszabadulása lehetőségével (2Tim 4,6–8). A kutatók szerint ezért ez már egy második római fogsága lehetett, amely végén az apostol ógyházi hagyomány szerint Nero császár keresztyénüldözése alatt szenvedett mártírhalált. Sok kutató szerint az apostol mártírhalála már a nerói üldözés elejére tehető, ez esetben az apostol még Kr. u. 64 vagy 65 előtt megírta e levelét (nem sokkal halála előtt).¹⁸ Valószínűleg ez Pál apostol utolsó fennmaradt levele.

Bár Pál apostol „magánszemélyeknek” is címzett leveleket, azonban ezek gyülekezetek vezetőinek szólnak, és így a vezetőn keresztül az egész gyülekezetre is hatottak.

A Tituszhoz írt levél (Tit) nem tartalmaz utalást arra, hogy Pál apostol a levél írása idején fogságban lenne, ezért a Timóteushoz írt első levélhez hasonlóan ennek keletkezési idejét is Kr. u. 62–64 közé tehetjük.¹⁹ Titusz is Pál apostol munkatársa volt (lásd pl. 2Kor 2,13; 7,5–7; 8,16–17.23; Gal 2,1–4). Titusz Kréta szigetén vezette a keresztyén gyülekezetet (Tit 1,5). Az ő fő feladata is Isten üdvözítő kegyelmének és az ebből következő keresztyén életnek hirdetése volt (2,11–15).

Az Újszövetségben a páli levelek sorában az utolsó helyen található egy egyetlen fejezetből álló levél: a Filemonhoz írt levél (Filem; a levél tartalmára ezért csak a versszámok megadásával utalunk). A levélből nem derül ki, hogy címzettje mely városban élt, azonban a Kolossé-levél egyes részleteiből

17 Lásd pl. Carson–Moo, 562; Balla 2008, 245.

18 Lásd pl. Cseri 10, 58; Balla 2008, 245. Carson és Moo szerint lehet, hogy Pál apostol nem a nerói keresztyénüldözés „tetőpontján”, Kr. u. 64-ben szenvedett mártírhalált, hanem talán csak néhány évvel később (de mindenképpen Nero Kr. u. 68-ban bekövetkezett öngyilkossága előtt), így 2Tim keletkezési ideje is lehetett akár Kr. u. 65 vagy 66 (562. o.). Mauerhofer a következő keletkezési időt javasolja: „66/67 körül” (II/183. o.).

19 Lásd pl. Balla 2008, 245. Jacob Thiessen szerint a Tituszhoz írt levél keletkezési ideje Kr. u. 62 nyara vagy ősze – vagy pedig (és Thiessen ezt tartja valószínűbbnek) Kr. u. 65 nyara vagy ősze (402. o.).

kiderül, hogy Filemon is Kolossében élt, mert Onészi mosz – a szökött rabszolga, aki megtért, és ezután Pál apostol visszaküldte korábbi rabszolgatartó urához (Filem 10–17) – a kolossébeli gyülekezetből való (Kol 4,9). Kolossé 4,7–9 szakasz alapján valószínű, hogy a Kolossé-levelet és a Filemonhoz írt

Titusz Kréta szigetén vezette a keresztyén gyülekezetet (Tit 1,5). Az ő fő feladata is Isten üdvözítő kegyelmének és az ebből következő keresztyén életnek hirdetése volt.

levelet együtt vitte Tikhikosz és Onészi mosz Kolosséba a gyülekezetnek (Kol 1,1), illetve Filemonnak, munkatársainak és a házában lévő gyülekezetnek (Filem 1–2). Ezek szerint a Kolossé-levélhez hasonlóan ezt a levelet is az első római fogságában írta az apostol, a Kr. u. 60-as évek elején (Filem 1.13.22).²⁰

Az apostol arra biztatja Filemont, hogy immár Krisztusban testvérként fogadja vissza Onészi moszt (16. vers). A levél végén azt írja: „tudom, hogy többet is megteszel annál, amit mondok” (21. vers), amivel talán arra a várakozására utalt, hogy Filemon szabadítsa fel rabszolgáját. Ezzel az apostol – mint más leveleiben is – a keresztyének közötti szeretetet és a Krisztushoz tartozásnak, a Krisztusnak mint Úrnak való engedelmességnek mindenek elé helyezését munkálta a gyülekezetekben (lásd még: Gal 3,28; Ef 6,5–9; Kol 3,11; 4,1).

Pál apostol leveleinek gyűjteménye az Újszövetségben ezzel a mondattal végződik, amit minden kor minden keresztyén emberének is üzen az apostol: „Az Úr Jézus Krisztus kegyelme legyen a ti lelketekkel!” (Filem 25)

Bibliográfia

- Balla Péter, *Az újszövetségi iratok története: Bevezetéstani alternatívák*. (Második, átdolgozott kiadás) Budapest: Károli Egyetemi Kiadó, 2008
- Balla Péter, *Pál apostol levele a Galáciabeliekhez: Kommentár bevezetéssel és exkurzusokkal*. Budapest: Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, 2009
- Carson, D. A.–Moo, Douglas J., *Bevezetés az Újszövetségbe*. Budapest: Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, 2007
- Cseri Kálmán, *Pál apostol*. (Az 1979. évi első megjelenés javított kiadása) Budapest: Kálvin János Kiadó, 2016
- Mauerhofer, Erich, *Einleitung in die Schriften des Neuen Testaments*. (3. kiadás, két kötet egybekötve) Nürnberg: Verlag für Theologie und Religionswissenschaft / Hamburg: Reformatorischer Verlag Beese, 2004
- Schnelle, Udo, *Einleitung in das Neue Testament*. (9. átnézett kiadás) Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017

20 Balla 2008, 227. Cseri Kálmán megjegyzi, hogy ha az apostol az (Újszövetségben nem említett, egyes kutatók által feltételezett) efézusi fogságából írta a levelet, akkor a levél keletkezési ideje Kr. u. 54–55, ha az első római fogságából írta, akkor Kr. u. 60–61 (58. o.). Jacob Thiessen részletesen elemzi az apostol fogsága helyével kapcsolatban felvetett hipotéziseket, és ő is a római fogság mellett érvel: szerinte is az első római fogságában írta az apostol az Ef, Fil, Kol, Filem leveleket egyaránt (220–230. o.). Thiessen szerint e levelek keletkezési ideje Kr. u. 62 tavasza, és közülük a Filippibeliekhez írt levél a másik három levél után néhány nappal (vagy legfeljebb néhány héttel) keletkezett (230. o.).

- Schreiner, Thomas R., *Paul: Apostle of God's Glory in Christ – A Pauline Theology*. Downers Grove, USA: InterVarsity Press / Leicester, England: APOLLOS, 2001
- Seubert, Harald–Thiessen, Jacob, *Auf den Spuren des Apostels Paulus in Griechenland: Historischer, philosophischer und theologischer Reisebegleiter*. Ansbach – Windsbach: Verlag Logos Editions, 2018
- Theissen, Gerd, *Das Neue Testament*. (2. átnézett kiadás), München: C. H. Beck, 2004
- Thiessen, Jacob, *Die umstrittenen Paulusbriefe – Abschriften und Fälschungen? Intertextuelle, literarkritische und theologische Studien. Mit zwei Ergänzungen von Rüdiger Fuchs*. Wien / Zürich: LIT Verlag, 2016
- Trobisch, David, *Die Paulusbriefe und die Anfänge der christlichen Publizistik*. Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 1994.